ಕತೇನ ಇಂಚಿಂಚೂ ಕೇಳ್‌ಬೇಕು'– ಕಸ್ತೂರ್ ಪಟ್ಟುಬಿಡದಂತೆ ಕೇಳುತ್ತಲೇ ಹೋದರು. ಅಲ್ಲಿದ್ದವರು ಇವರಿಬ್ಬರ ಮಾತಿನ ಮುಖಾಮುಖಿಯನ್ನು ಮುಜುಗರದಿಂದಲೇ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಗ ಮಗನ್‌ಲಾಲ್ ಒಂದು ಸಲಹೆ ನೀಡಿದ:

'ಒಂದ್ ಕೆಲ್ಸ ಮಾಡ್‌ಬಹುದು. ಮಹದೇವ ದೇಸಾಯಿ ಮಗ, ನಾರಾಯಣ ದೇಸಾಯಿ ಚಿಕ್ಕವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲೇ ವಿದ್ವತ್ ಸಂಪಾದ್ಸಿದಾನೆ. ರಾಮಾಯಣ, ಮಹಾಭಾರತಾನ ಮನಗತ ಮಾಡ್ಕೊಂಡಿದಾನೆ.'

ಬಾಪು ತಕ್ಷಣ, 'ಕರಗತಾನೊ ಮನಗತಾನೊ?' ಎಂದು ಕೇಳಿದರು.

ಮಗನ್ ಲಾಲ್, 'ಕೆಲಸ ಆದ್ರೆ ಕರಗತ ಅನ್ನಬಹುದು. ಕಾವ್ಯವಾದ್ರಿಂದ ಮನಗತ ಅಂದೆ ಬಾಪು. ತಪ್ಪಾ?' ಎಂದು ಹಿಂಜರಿಯುತ್ತಲೇ ಹೇಳಿದ.

'ಖಂಡಿತ ಸರ್‍ಯಾಗಿದೆ' ಎಂದರು ಬಾಪು.

ನಾರಾಯಣ ದೇಸಾಯಿಗೆ ಹೇಳಿದ್ರೆ ರಾಮಾಯಣಾನ ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಡ್ತಾನೆ ಎಂದು ಮಗನ್ ಲಾಲ್ ತನ್ನ ಸಲಹೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿದ. ಬಾಪು ಮಹದೇವ ದೇಸಾಯಿ ಕಡೆ ನೋಡಿದರು. ಅವರು 'ಅದಕ್ಕೇನಂತೆ ಬಾಪು. ನಮ್ ಮಗನಿಗೆ ಹೇಳ್ತೀನಿ' ಎಂದು ದುರ್ಗಾ ಕಡೆ ನೋಡಿದರು. ದುರ್ಗಾ, 'ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅವ್ರಿಗೆ ನಮ್ ಮಗ ರಾಮಾಯಣದ ಕತೆ ಹೇಳೋದು ನಮ್ಗೂ ಹೆಮ್ಮೆ ಬಾಪು' ಎಂದಳು.

ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಏನೂ ಮಾತಾಡದೆ ಅಲ್ಲಿಂದ ಹೊರಟರು.

ಮಾರನೇದಿನದಿಂದಲೇನಾರಾಯಣದೇಸಾಯಿ, ತಾಯಿ ತಂದೆ ಜೊತೆ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅವರ ಬಳಿಗೆ ಬಂದ. ದುರ್ಗಾ, ತನ್ನ ಮಗನನ್ನು ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾಗೆ ಪರಿಚಯಿಸಿದಳು. ನಾರಾಯಣ, ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅವರಿಗೆ ಕೈಮುಗಿದ. 'ನನಗೆ ಗೊತ್ತಿರೋವಷ್ಟು ಹೇಳ್ತೇನೆ ತಾಯಿ' ಎಂದು ವಿನಯದಿಂದ ಹೇಳಿದ.

'ನೀನು ವಿದ್ವತ್ ಇರೊ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅಂತ ನನ್ನ ಮಗ ಹೇಳ್ದ. ಏನೇ ಆದ್ರೂ ನನಗಿಂತ ಬುದ್ಧಿವಂತ' ಎಂದು ನಸುನಗುತ್ತಾ, 'ಯಾವುದೇ ಸಂಕೋಚ ಇಲ್ದೆ ನನ್ನನ್ನ ಶಿಷ್ಯೆ ಅಂತ ತಿಳ್ಕೊಂಡ್ ಹೇಳು' ಎಂದರು ಅದೇ ವಿನಯದಿಂದ.

ನಾರಾಯಣದೇಸಾಯಿ, ತನ್ನ ತಾಯಿ ತಂದೆಯರ ಕಡೆ ನೋಡಿದಾಗ ಅವರು ಅಲ್ಲಿಂದ ನಿರ್ಗಮಿಸಿದರು. ಆನಂತರ ರಾಮಾಯಣದ ಕತೆಯನ್ನು ಹೇಳಲು ಶುರುಮಾಡಿದ. ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಮಗುವಿನಂತೆ ಕೂತು ಕೇಳತೊಡಗಿದರು.

ಪ್ರತಿದಿನ ಒಂದರೆಡು ಗಂಟೆಗಳ ಕಾಲ ರಾಮಾಯಣ ಕಥನ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ನಾರಾಯಣ ರಾಮಾಯಣವನ್ನು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಮನಗತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಅವರಿಗೆ ಮನವರಿಕೆಯಾಯಿತು. ನಡುನಡುವೆ ಅನುಮಾನ ಬಂದಾಗ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನೂ ಕೇಳಿದರು. ಶ್ರೀರಾಮ ರಾಜ್ಯಕೋಶಾದಿಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕಾಡಿಗೆ ಹೋಗುವ ತೀರ್ಮಾನ ತೆಗೆದುಕೊಂಡಾಗ 'ಇಂಥ ಆದರ್ಶ ಯಾರಿಗಿದೆ ಇವತ್ತು? ಆ ಪರಂಗಿನೋರು ಬಿಟ್ ಹೋಗಿ ಅಂತ ಚಳವಳಿ ಮಾಡಿದ್ರು ಹೋಗ್ಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀರಾಮ ತಾನಾಗಿ ರಾಜ್ಯ ಬಿಟ್ಟು ಕಾಡಿಗ್ ಹೋದ. ಅದಕ್ಕೇ ಆತ ದೇವರು ಅನ್ನಿಸ್ಕೊಂಡ ಅನ್ಸುತ್ತೆ ಅಲ್ವ?' ಎಂದು ಕೇಳಿ ಚರ್ಚಿಸಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಜೊತೆಗೆ ಶ್ರೀರಾಮನನ್ನು ಎಡೆಬಿಡದೆ ಅನುಸರಿಸಿದ ಸೀತೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನನ್ನೇ ಕಾಣುತ್ತಾ ಹೋದರು. ರಾವಣ ಸೀತೆಯನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದ್ದು, ಶ್ರೀರಾಮ ರಾವಣನನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ಸೀತೆಯನ್ನು ವಾಪಸ್ ಕರೆತಂದದ್ದು, ಪಟ್ಟಾಭಿಷಿಕ್ತನಾಗಿದ್ದು – ಎಲ್ಲ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೇಳುತ್ತಾ 'ಸದ್ಯ ಸೀತೇಗೆ ರಾವಣ ಏನೂ ಮಾಡ್ಲಿಲ್ಲ' ಎಂದು ನಿಟ್ಟುಸಿರು ಬಿಟ್ಟರು. 'ಸೀತೆಯನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿದರೂ ಶೀಲಾಪಹರಣಮಾಡದೆ ಇದ್ದ ರಾವಣನಲ್ಲೂ ಸ್ವಲ್ಪ ನಿಯತ್ತು ಇತ್ತು ಅಲ್ವ?' ಎಂದು ಕೇಳಿ ವಿವರ ಪಡೆದರು.

ಸೀತಾ ಪರಿತ್ಯಾಗದ ಸಂದರ್ಭ ಬಂದಾಗ, ಅದರ ವಿವರ ಕೇಳಲು ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾಗೆ ಕಷ್ಟವಾಯಿತು. ಸಂಕಟವಾಯಿತು. ಶ್ರೀರಾಮನಿಗೆ ಪ್ರಜೆಯೊಬ್ಬ ಹೀಗಳೆದು ಮಾತಾಡಿದ ವಿಷಯ ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ. ಮುನಿಸಿಕೊಂಡು ತವರಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದ ಹೆಂಡತಿ ತಡವಾಗಿ, ಎಷ್ಟೋ ಕಾಲಾನಂತರ ಬಂದಾಗ, ಆತ 'ನಿನ್ನನ್ನ ಮನೇಗ್ ಬಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳೋಕೆ ನಾನೇನು ಶ್ರೀರಾಮನೇ?' ಎಂದನಂತೆ. ಅದನ್ನು ತಿಳಿದ ಶ್ರೀರಾಮ, ಲಕ್ಷ್ಮಣನನ್ನು ಕರೆದು ಗರ್ಭಿಣಿ ಸ್ತ್ರೀ ಸೀತೆಯನ್ನು ಕಾಡಿಗೆ ಬಿಟ್ಟು ಬರುವಂತೆ ಆದೇಶಿಸುತ್ತಾನೆ. ಪ್ರಜೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಕ್ಕೆ ಮನ್ನಣೆ ಎಂದು ಇದನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಲಾಗುತ್ತಿದೆಯೆಂದು ನಾರಾಯಣದೇಸಾಯಿ ತಿಳಿಸಿದಾಗ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ, 'ಇದ್ರಲ್ಲಿ ಸೀತೆ ತಪ್ಪೇನಿದೆ' ಎಂದು ಕೇಳಿದರು. ನಾರಾಯಣ ದೇಸಾಯಿ 'ಕತೇಲಿರೋದ್ ನಾನ್ ಹೇಳಿದೆ ತಾಯಿ' ಎಂದ. 'ಅದ್ಸರಿ ಬಿಡಪ್ಪ' ಎಂದ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾಗೆ ಅಂದು ಮಹದೇವ ದೇಸಾಯಿ 'ಲಕ್ಷ್ಮಣನ ಪಾತ್ರನಿರ್ವಹಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ' ಎಂದದ್ದು ನೆನಪಾಯಿತು. ಸೀತೆಯನ್ನು ಶ್ರೀರಾಮ ಕಾಡಿಗಟ್ಟಿದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ ಕಣ್ಣಲ್ಲಿ ನೀರು ಬಂತು. ನಾರಾಯಣದೇಸಾಯಿ, ಸೀತೆಯ ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಮರುಗುತ್ತ ಕಣ್ಣೀರು ಬಂದಿರಬಹುದು ಎಂದುಕೊಂಡು ಕ್ಷಣಕಾಲ ಮೌನವಹಿಸಿದ. ಈತನ ಊಹೆ ಅರ್ಧ ಸತ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಸೀತೆಗೆ ಒದಗಿದ ಸಂಕಟದ ಸಂದರ್ಭದ ಜೊತೆಗೆ ಬಾಪು ತಮ್ಮನ್ನು ದಕ್ಷಿಣ ಆಫ್ರಿಕಾದಲ್ಲಿ ಹೊರಗೆ ದಬ್ಬಲು ಬಾಗಿಲವರೆಗೆ ಎಳೆತಂದ ಪ್ರಸಂಗ ನೆನಪಿಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಹೇಗೂ ಪತಿಯ ನೆರಳಾಗಿದ್ದು ಸೀತೆಯ ಜೊತೆ ತನ್ನನ್ನು ಕತೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಮೀಕರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಸೀತೆ ಕಾಡಿಗೆ ಹೋದ ಸಂದರ್ಭ ಸಹಜವಾಗಿ ತನ್ನ ಅನುಭವ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನು ನೆನಪಿಸಿತ್ತು. ಎರಡೂ ಒಂದೇ ತೆರನಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಪತಿಯೇ ಹೊರಕಳಿಸಿದ ಘಟನೆಯಲ್ಲವೆ? ಆದರೆ ಒಂದು ವ್ಯತ್ಯಾಸವಿದೆಯೆಂದು ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ತಾವೇ ಅಂದುಕೊಂಡರು. ರಾಮಾಯಣದ ಸೀತೆ ರಾಮನಿಗೆ ಎದುರಾಡಿದ ಯಾವುದೇ ಪ್ರಸಂಗವು ಕಥನದಲ್ಲಿ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ತಾನು ಕೆಲವು ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಎದುರಾಗುತ್ತ ಬಂದ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ನೆನಪಿಸಿಕೊಂಡರು. ಎದುರಾಗುವುದು, ಎದುರಾಡುವುದು, ನೆರಳಂತೆ ನಡೆಯುವುದು, ಸ್ವತಂತ್ರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದು– ಇದೆಲ್ಲವೂ ತನ್ನದಲ್ಲವೆ ಎಂದು ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಅಂತರಂಗದೊಳಗೆ ಇಣುಕುನೋಟ ಬೀರಿದರು.

ತನ್ನೊಳಗೆ ತಾನು ಒಳಹೊಕ್ಕು ನೋಡುತ್ತಿರುವಾಗ, ಮಗನ್‌ಲಾಲ್ ಬಂದ. ಬಾಪು ಕರೆಯುತ್ತಿರುವುದಾಗಿ ಹೇಳಿದ. ಇನ್ನೇನು ಕಾದಿದೆಯೊ ಎಂದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಮಗನ್‌ಲಾಲ್ ಜೊತೆ ಹೋದರು. ಅಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿ ಜೊತೆ ಒಂದು ಚಿಕ್ಕ ಗುಂಪು ಇತ್ತು. ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಹೋದಕೂಡಲೇ ಗಾಂಧಿ ನೇರ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಬಂದರು:

'ನೋಡು ಕಸ್ತೂರ್, ಮೊದ್ಲೇ ಹೇಳ್ ಬಿಡ್ತೀನಿ. ಇವ್ರೆಲ್ಲ ಹುಟ್ಟಿನಿಂದ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರು. ಹೊಸದಾಗ್ ಬಂದಿದಾರೆ. ಆತ್ಮಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಉಪವಾಸ ಮಾಡ್ತೀವಿ ಅಂತಿದಾರೆ. ನಿನ್ ರೂಮ್ ಬಿಟ್ ಕೊಡ್ಬೇಕು.'

ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾಗೆ ಅದೇನನ್ನಿಸಿತೊ, ಹಿಂದೆ ಮುಂದೆ ಯೋಚಿಸದೆ ಕೂಡಲೆ ಪ್ರತ್ಯುತ್ತರದ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರಶ್ನೆ ಹಾಕಿದರು:

'ಮಾತೆತ್ತಿದ್ರೆ ಅಸ್ಪೃಶ್ಯರೆಲ್ಲ ಹರಿಜನರು, ನನ್ನ ಮಕ್ಕಳಿದ್ದ ಹಾಗೆ ಅಂತೀರಿ. ನನ್ ರೂಮೇ ಯಾಕೆ? ನಿಮ್ ರೂಮ್ ಯಾಕ್ ಕೊಡಬಾರದು?'

ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ ಮಾತಿಗೆ ಗಾಂಧಿಯೇನೂ ಜಗ್ಗಲಿಲ್ಲ. ಜಗ್ಗುವವರೂ ಅಲ್ಲ.

'ನನ್ನ ಮಕ್ಕಳು ಅಂದ್ಮೇಲೆ ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳೇ ಆಗ್ತಾರಲ್ಲ? ನನ್ ರೂಮಲ್ಲಿ ಮೀಟಿಂಗೂ, ಬಂದೋರ್ ಜೊತೆ ಮಾತು, ಅದೂ ಇದೂ ಆಗ್ತಾ ಇರುತ್ತಲ್ಲ, ಅದಕ್ಕೆ ನಿನ್ನ ರೂಮ್ ಬೇಕು ಅಂದೆ. ಇವ್ರಿಗೂ ನಿನ್ ರೂಮ್ ಇಷ್ಟ ಆಗಿದೆ.' ಹೀಗೆ ವಿವರಣೆ ನೀಡಿದ್ದಲ್ಲದೆ, 'ನೋಡು ಕಸ್ತೂರ್, ನಮ್ಮ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಯಾವ್ದೇ ಜಾತಿ, ಧರ್ಮಗಳ ನಿರ್ಬಂಧ ಇಲ್ಲ; ಎಲ್ಲರೂ ಸಮಾನರು. ಇದನ್ನ ಮತ್ತೆ ನಿನಗ್ ನೆನಪುಸ್ತಿದ್ದೀನಿ' ಎಂದು ದೃಢದನಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದರು. ಆಗ ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾಗೆ ತನ್ನ ತರ್ಕದ ಪ್ರಶ್ನೆ ಬೇರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳತ್ತ ಹೊರಳುತ್ತಿರುವ ಅಪಾಯ ಕಾಣಿಸಿತು. ಮರುಮಾತಾಡಲಿಲ್ಲ. ತಾವೇ ಆ ಗುಂಪಿನ ಮಹಿಳೆಯೊಬ್ಬರ ಬಳಿಗೆ ಬಂದು ಕೈಹಿಡಿದುಕೊಂಡರು.

'ಎಲ್ರೂ ಬನ್ನಿ. ನನ್ ರೂಮಲ್ಲೇ ಇರಿ. ನಾನೇ ನಿಮ್ಮ ಯೋಗಕ್ಷೇಮಾನೆಲ್ಲ ನೋಡ್ಕೋತೀನಿ' ಎಂದರು. ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಕರೆದೊಯ್ದರು. ತಮ್ಮ ರೂಮಿಗೆ ಬಿಟ್ಟರು. ದೇವದಾಸನ ಜೊತೆ ಸೇರಿ ಕೂತುಕೊಳ್ಳಲು ಚಾಪೆ, ಮಲಗಲು ದಿಂಬು ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಮಾಡಿದರು. ಒಳಗೊಳಗೇ ತಾನು 'ಶುದ್ಧವಾದೆ' ಎಂದುಕೊಂಡರು.

ಕಸ್ತೂರ್‌ಬಾ, ಅವರನ್ನೆಲ್ಲ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋದ ಮೇಲೆ ಗಾಂಧಿ, ಮಹದೇವ ದೇಸಾಯಿಯನ್ನು ಕರೆದು ಉಪ್ಪಿನ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹದ ರೂಪುರೇಷೆ ಚರ್ಚಿಸಿದರು. 'ದಂಡಿ ಸತ್ಯಾಗ್ರಹ'ಕ್ಕೆ ಸಿದ್ಧವಾದರು.

(ಸಶೇಷ)